

PANDEMİ DÖNEMİNDE DİJİTAL VATANDAŞLIK UYGULAMALARI

Dr. Öğr. Üyesi Ceray ALDEMİR¹
Merve Nurdan AVŞAR²

ÖZET

En genel anlamıyla ‘dijital vatandaşlık’ kavramı, interneti düzenli olarak etik, eleştirel ve güvenli bir şekilde kullanma becerisini ifade eder. Son zamanlarda dijital vatandaşlık ile ilgili literatürün farklı türleri, bu kavramın boyutlarını ve karmaşıklığının kamu hizmetlerinin tasarımı üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Bu çalışmada özellikle COVID-19 süresince hükümetlerin ve kurumların artan dijitalleşme eğilimleri de göz önünde bulundurularak, pandemi sürecinde kavramın unsurlarına ve dijital vatandaşlık uygulamalarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Vatandaşlık, COVID-19, Dijital Vatandaşlık Uygulamaları

DIGITAL CITIZENSHIP APPLICATIONS IN THE PANDEMIC ERA

ABSTRACT

In the most general sense, the concept of ‘digital citizenship’ refers to the ability to use the internet regularly in an ethical, critical and secure manner. Recently, different types of literature on digital citizenship have discussed the dimensions and complexity of this concept and the effects of it on the design of public services. In this study, considering the increasing digitalization tendencies of the governments and institutions especially during Covid-19, the elements of the concept and the applications of digital citizenship in the pandemic process are included.

Keywords: Digital Citizenship, COVID-19, Digital Citizenship Applications

---

¹Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri ABD, cerayaldemir@mu.edu.tr
²merveavsarr97@gmail.com

GİRİŞ

İster post-kapitalizm isterse de bilgi toplumu olarak anılsın son 50 yılda kamu yönetimini de vatandaşları da içine alan dijitalleşme süreci beraberinde çok büyük sorular da getirmiştir. 21. yüzyılın başından itibaren özellikle kamu idareleri, üniversiteler ve okullar, idari süreçlerini elektronikleştirip elektronikleştiremeyecekleri üzerine ya da dijitalleşmeyi hem alt yapı hem de kullanıcı perspektifinde gerekli kılan uygulamalara geçilip geçilemeyeceğini tartışırken Aralık 2019'da Çin'de ortaya çıkan Koronavirüsü bu sorulara ummadığımız kadar hızlı çözümler üretmemizi gerektirmiştir. Örneğin Mart ayında, dünyanın dört bir yanındaki okullardan ve üniversitelerden dersleri çevrimiçi değiştirmeleri istendi, hükümet binaları kapılarını kapattı ve vatandaşlardan herhangi bir izin, istek ve herhangi bir rapor için başvuruda bulunmak için mümkün olduğunca çevrimiçi portalları kullanmaları istendi. Bugüne değin elektronik devlet konseptine dahi kafalarında soru işareti olan bürokratlar ve vatandaşlar, dijital yeteneklere sahip olmanın bu süreçte ne denli önemli olacağını fark etmeye başladılar. Bununla birlikte, bu duruma daha yakından bakmak, kamu hizmetlerinin (sağlık ve eğitim dahil) hızlı dijitalleşmesinin giderek artan sayıda vatandaşın dışlanma tehlikesiyle karşı karşıya olacağını da göstermektedir. Bu sebeple uzaktan eğitim ya da çalışma, 'dijital vatandaşlar' olarak adlandırılan yani teknolojiyle eğitsel, politik ve katılımcı bir bakış açısıyla tam olarak ilgilenebilen bireyler için tasarlanmış ayrıcalıklar olarak da ifade edilmektedir. Bununla birlikte, literatürdeki çalışmalar da göstermiştir ki birçok birey henüz kendilerini dijital vatandaşlar olarak tanımlayamamaktadır. Hatta pek çok birey bu kavramın anlamı ve sonuçları hakkında bilgi sahibi değildir.

Bu çalışma literatür taraması yöntemiyle öncelikle dijital vatandaşlık kavramının çerçevesini çizerek kavrama dair unsurları ve boyutları ortaya koyacaktır. İkinci olarak ise pandemi döneminde görünürlüğü ve gerekliliği artan bu kavrama ilişkin farklı uygulamalardan bahsedecektir.

1. VATANDAŞLIĞIN BİLGİ TOPLUMU HALİ: DİJİTAL VATANDAŞLIK

Dijital vatandaş terimi, teknolojinin artan politik boyutunun, vatandaşlar ve hükümet arasındaki etkileşimi mümkün kılan yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Literatürde kavrama dair pek çok tanım yapılmış ve her tanımda kavramın farklı özellikleri öne çıkarılmıştır. Ancak bu tanımların hemen pek çoğunun ortak özelliğinin kavramın ortaya çıkışını hazırlayan etkenler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kavramın ortaya çıkışının arka planında 20. yüzyılın ikinci yarısında Amerika, Japonya ve Batı Avrupa gibi gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ve sanayi toplumunun sonrası olarak da tanımlanan bilgi toplumu süreci vardır. Erkan (1998), bu sürecin ekonomik arka planına Amerika'nın 1977 yılındaki mali gelir tablosunu örnek vermekte ve mali gelirin yaklaşık yarısının bilgi-iletişim mal ve hizmetlerinin üretimi, işletme ve dağıtımından elde edildiğini belirtmektedir. Mal ve hizmet sunumunu kökten değiştiren bu yapıya literatürde farklı isimler verilmiştir. Örneğin, Machlup tarafından "bilgi ekonomisi", Dahrendorf tarafından "postkapitalizm", Drucker tarafından "Post Business Society" olarak adlandırılan bu dönem Masuda ve Porat tarafından "Information Society" (Bilgi Toplumu) olarak tanımlanmıştır (Erkan, 1998'den aktaran Kocacık, 2003: 2-3).

Bizim de bu çalışmada dijital vatandaşlığın köklerinin atıldığını ifade edeceğimiz bilgi toplumu süreci bilgi, teknoloji, sosyal, ekonomik, siyaset, eğitim gibi konuları etkileyerek her alanda pek çok değişim ve dönüşüme neden olmuştur (Kutlu ve Taban, 2007: 12). Bilgi toplumuna geçilmesiyle birlikte özellikle bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin kullanımında bir artış meydana gelmiş ve bu artışa paralel olarak bilgiye ulaşılması, kullanılması, yayılması ve yeni bilgi üretilmesi de aynı şekilde artmıştır. Bu şekilde bir yaygınlaşma ve teknolojinin hayatın her anında ve alanında kullanılmaya başlanması dolayısıyla içinde bulunduğumuz çağ ‘dijital çağ’ olarak adlandırılmıştır.

Bu bağlamda dijital çağ ya da daha dar anlamıyla dijitalleşme ve teknolojinin yaşattığı dönüşüm devamlı kullandığımız araçlarda teknolojiyle uyumlu değişim yaşanmasına (Görmez, 2016: 130) veya tamamen bu döneme özgü kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yapay zekâ, nesnelerin interneti, endüstri 4.0, dijital dönüşüm, sanal gerçeklik gibi kavramlar içinde bulunduğumuz dijital çağın getirdiği yenilikleri ve dönüşümleri temsil etmektedir. Bu kavramlardan bir diğeri de dönüşen sınırları değişen vatandaşlık kavramıdır. Bilgi toplumuna geçiş ve dijitalleşme süreçleri, içinde bulunduğumuz çağda insanların dijitalleşme ve interneti her geçen gün daha fazla kullanmasına, böylece vatandaşlık kavramının dijitalleşmesine ve siber vatandaşlık, e-vatandaşlık veya dijital vatandaşlık (Kuş vd., 2017: 301) olarak adlandırılan sezgisel (heuristic) bir kavramı ortaya çıkarmıştır.

Literatürde siber ya da e-vatandaşlık kavramlarından ziyade yaygın olarak dijital vatandaşlık kavramı kullanılmaktadır. Bir ülkede doğup büyüme ve o yerde yaşamış olma durumuna vatandaşlık/yurttaşlık, o ülkeye yurttaş olarak bağlı olan ve o ülkenin haklarından yararlanan kişilere de vatandaş denilmektedir (Çubukçu ve Bayzan, 2013: 149). Literatürde, bu geleneksel tanıma eleştiri getiren ve vatandaşlığın çok da farklı dinamikleri olduğunu ileri süren pek çok çalışmaya da rastlamak mümkündür (Choi,2016). Bu çalışmalar tarafından işaret edilen en önemli husus geleneksel vatandaşlık kavramlarının evrensel ve vatandaşlık çalışmaları alanında etkili olduğudur. Ancak bu bakış açılarının, çoğu zaman vatandaşlık haklarının tamamen reddedildiği pek çok etnik, dilsel, dini ve kültürel olarak marjinalize edilmiş ve ezilen halkları içermediğidir. Dahası bu tanımlar mevcut toplumda yaygın olan çok kültürlülük, küreselleşme ve dijitalleşme olgusunu da içermemektedir. Bu nedenlerden dolayı, bir vatandaşlık anlayışını kültürel/çok kültürlü ve küresel/kozmpolit ve teknolojik vatandaşlığa doğru genişletmek bir gereklilik olarak tanımlanmaktadır (Choi,2016: 568).

Çok kültürlü ve küresel bir çağda hangi vatandaşlık veya vatandaşlık eğitimine ihtiyaç duyulduğuna ilişkin akademik çalışmalara ek olarak, 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarındaki internetin yaygın ve gelişen kullanımı ile ortaya çıkan bilgi toplumu gündeme vatandaşlıkla ilgili “Dijital vatandaşlığı, dijital çağdaki diğer vatandaşlık kavramlarından ayıran nedir? İnternet, sivil katılım için bir araç olarak nasıl bir rol oynamaktadır?” gibi soruları getirmiştir.

Çıkışını ilk kez Mike Ribble ve Gerald Bailey ile 2004 yılında gerçekleştiren dijital vatandaşlık, (Sarı ve Taşer, 2018: 1064) Mossberger vd., (2007) tarafından teknoloji kullanım becerilerine sahip olan dijital vatandaşların, aynı zamanda bu ortamı sorumluluk sahibi bir şekilde ve kuralların farkında olarak kullanması şeklinde tanımlanmıştır.

Başka bir tanımda teknolojiyi ve teknolojik araçları doğru kullanabilme becerisine sahip, istediği bilgiye zorlanmadan rahatça ulaşabilen, güvenlik ve sorumluluk bilincinin farkında olup dijital ortamda da aynı bilinçli davranışları devam ettiren ve etik kurallar çerçevesinde hareket eden kişilere dijital vatandaş denilmektedir (Çubukçu ve Bayzan, 2013: 149-150). Aydın'a göre dijital vatandaş, çevrimiçi ortamda başkalarıyla iletişime geçerken etik kurallar dâhilinde hareket eden ve çevrimiçi ortamda bulunan tehlikelerin farkında olup, bu tehlikelere karşı önlem alabilen kişidir (2015: 142).

Dijital vatandaşlık, değinildiği gibi dijitalleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Aynı şekilde vatandaşların yüklendiği görevlerin, sorumlulukların gelişen teknolojiyle birlikte dijital ortama taşınması ve bireylerin kişiliğinin bu ortamda da devam etmesi dijital vatandaşlık kavramının çıkışını desteklemiştir. Dijitalleşmenin küreselleşmeyle birleşmesiyle yerel ve ulusal sınırlar ortadan kalkmış, dijitalleşme süreci dünyanın her yerine yayılarak dijital vatandaşlık kavramını, uluslararası bir kavram haline getirmiştir. Dijital çağda dünyaya gelen her bireyin vatandaş kimliğini kazanmadan önce dijital vatandaş olarak doğması (Çubukçu ve Bayzan, 2013:150) ve aynı zamanda dijital yerli kimliğini de kazanması dijitalleşmenin insan yaşamıyla ne kadar bütünleştiğini göstermektedir.

Tanımlardan hareketle, dijital vatandaşlığın geleneksel vatandaşlıktan farkı klasik devlet-vatandaş ilişkilerine teknolojiyi yönetebilme, güvenlik önlemleri alabilme, dijital araç gereçleri gerektiği gibi kullanabilme (Yalçınkaya ve Cibaroglu, 2019: 1191) ve etik kurallar dahilinde hareket edebilme becerilerinin dahil edilmesidir. Biz bu çalışmada dijital vatandaşlığı, sadece bir dizi teknik araç olarak değil aynı zamanda sosyal ilişkiler ve uygulamalar yoluyla oluşturulan dijital altyapıların kullanımının nasıl daha geniş bir sivil kültüre katkıda bulunduğunu incelemek için sezgisel bir kavram olarak öneriyoruz. Kuşkusuz bu önerinin altında yatan en önemli etkenler Ribble ve Bailey (2004) tarafından ele alınan ve Şekil 1'de de gösterilen kavramın 9 boyutunu işaret eden kavramsal çerçevedir.

Tablo 1: Dijital Vatandaşlığın Unsurları

Unsur	Kapsam
Dijital erişim	Kişilerin dijital teknolojinin olanaklarından faydalanabilmek için teknolojiye her yerden ve her yaştan tam ve hızlı ulaşabilme becerileridir.
Dijital ticaret	Çevrimiçi ortamda bilinçli mal alım-satımı yapılması, çevrimiçi alışveriş ve dijital bankacılık konularında bilinçli ve güvenli hareket edilebilmesidir.
Dijital iletişim	Çevrimiçi ortamda insanlarla etik kurallar dâhilinde iletişime girebilme ve dijital iletişim araçlarını bilinçli ve amacına uygun kullanabilme becerisidir.
Dijital okuryazarlık	İnternet sonsuz bilgiye sahip bir kütüphane olarak düşünüldüğünde burada ulaşılmak istenen bilgilere doğru kaynaklar aracılığıyla ulaşabilme, bilgi edinme ve bilgiyi aktarma konusunda teknolojiden yararlanabilme becerisidir.
Dijital etik	Davranış ve kuralların elektronik standartlarıdır. Belirli ahlak kurallarının dijital ortama yansımış halidir. Etik kurallara uymanın dijital ortamda da devam ettiğinin farkında olma ve bu kurallara uyabilme becerisidir.
Dijital kanun	Çevrimiçi ortamda var olan kurallar ve kanunların farkında olarak hareket edilmesi, bu kurallara ve kanunlara uymayanların uyarılmasıdır.

Dijital hak ve sorumluluklar	Dijital araçları herkesin başkasına zarar vermeden özgürce kullanabilmesi, kişilerin bu ortamda düşüncelerini dile getirebilmesi ve herkesin sorumluluk sahibi bir şekilde hareket ederek işlenen suçları veya yapılan haksızlıkları bildirmesidir.
Dijital sağlık	Dijital dünyada fiziksel ve ruhsal olarak sağlıklı olmaktır. Bu süreçte kişilerin kendi sağlıkları için önlem almaları ve gerektiğinde dijital araçlar ve interneti kullanmamaları önemlidir.
Dijital güvenlik	Çevrimiçi ortamda yer alan tehditlerin ve tehlikelerin farkında olmak, bunlara karşı bilinçli davranarak gereken önlemleri alabilmektir.

Kaynak 1: Çubukçu ve Bayzan, 2013: 151; Elçi ve Sarı, 2016: 3603-3605 kaynaklarından uyarlanmıştır.

Hem Ribble ve Bailey (2004) hem de hakim literatür e (M. J. Berson & Berson, 2004; L. Bennett & Fessenden, 2006; VanFossen, 2006; Nebel Jamison, & Bennett, 2009; Blevins et al., 2013), dijital vatandaşlık kavramının ortak dört değişkeninin/boyutunun olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar Şekil 1’de de ifade edildiği gibi Etik, Bilgi ve Medya Okuryazarlığı (BMO), Katılım ve son olarak Kritik Direnç olarak tanımlanmıştır (Kim ve Choi, 2018). Bu kavramsallaştırmanın detaylarına aşağıda yer verilmiştir.

1. Etik Olarak Dijital Vatandaşlık: Bu boyut internet kullanıcılarının, internet faaliyetlerine nasıl uygun, güvenli, etik ve sorumlu bir şekilde dahil olduklarını ifade eder. Bu bakış açısı sanal toplulukları, insanların düzenli olarak yaşadıkları, etkileşime girdikleri ve birbirleriyle iletişim kurdukları yeni alanlar olarak tanımlar. Bu kategori altında üç ana alt tema tanımlanabilir. Bunlar teknolojinin ve internetin güvenli, sorumlu ve etik kullanımı; dijital farkındalık ve dijital sorumluluklar ve haklar.

İlk alt tema olan “teknolojinin ve internetin güvenli, sorumlu ve etik kullanımı” Ribble (2004) ve ISTE (2007) tarafından “iyi dijital vatandaşların teknolojinin ve/veya internetin uygun ve etkili kullanımı ile ilgili normları ve/veya değerleri bilmesi gerekir” şeklinde ifade edilmiştir.

İkinci alt tema, dijital farkındalıktır ve dijital vatandaşların günlük yaşamlarında dijital teknolojilerin yaygın kullanımından kaynaklanan politik, sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitimsel konuların farkında olmaları gerektiği fikrine odaklanır. Bu konu Dijital Etik kategorisinin önemli bir alt teması olarak kabul edilmiş ve bireyleri 21. yüzyılda etkili vatandaş olmaları için eğitmek amacıyla mevcut sosyal bilgiler müfredatına eklenmesi önerilmiştir. Dijital farkındalık alt ögesine daha kritik bir perspektiften bakan Longford (aktaran Choi,2016) ise internet/web etkinlikleri için oluşturulan ve tasarlanan kodların davranışlarımızı, faaliyetlerimizi ve çevrimiçi yaşamlarımızı nasıl düzenlediğini ve etkilediğini dijital vatandaşlar olarak anlamamız gerektiğini savunmaktadır.

Üçüncü alt tema olan, “dijital haklar ve sorumluluklar” da internetteki etik ve sorumlu davranışların merkezi bir parçası olarak vurgulanmıştır. Örneğin, ifade özgürlüğü hakkı, gizlilik hakkı, fikri mülkiyet, telif hakkı koruması ve siber zorbaları ve zararları bildirmek de dahil olmak üzere, kendilerine, başkalarına ve topluma saygı duymak, dijital vatandaşlık sürecinde bireyin göz etmesi gereken önemli konulardır. Geleneksel vatandaşlık yaklaşımlarına benzer bir şekilde, literatür dijital vatandaşı çevrimiçi bir topluluğun tam üyesi olarak görür ve dijital vatandaşların kendi haklarını ve başkalarının hak ve yükümlülüklerini coğrafi, kültürel ve sınıf sınırlarını aşacak şekilde korumaları gerektiğine inanırlar.

2. Bilgi ve Medya Okuryazarlığı (BMO) Olarak Dijital Vatandaşlık: Bu boyut, üretken çevrimiçi etkinliğin merkezinde yer alan medya ve bilgilerin kritik becerilerini ve yetkinliklerini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Genellikle baskı temelli, işlevsel, bilişsel ve bağlamsal olmayan okuma ve yazma becerileri olarak tanımlanan geleneksel okuryazarlık perspektiflerinin aksine BMO “bilgi ihtiyacını tanımlayabilme ve nasıl erişeceğini bilme, değerlendirme, sentezleyebilme ve iletişim kurabilme yeteneklerini” içerir (Choi,2016). BMO ayrıca basılı, sesli, görsel ve multimedya gibi çok çeşitli formların eleştirel analiz sürecini de kapsar (Hobbs ve Jensen, 2009). Hobbs ve Jensen (2009) hem dijital vatandaşlığı hem de yeni medya okuryazarlığını “giderek artan sosyal medya ortamında etkili olabilmek için gerekli olan beceri ve bilgi” olarak tanımlamaktadır. Bu yeni alanda üretici ve tüketici arasındaki ayrımlar ortadan kalkmış; kamusal ve özel alan arasındaki bulanıklık çocuklar, gençler ve yetişkinler için yeni etik zorluklar ve fırsatlar yaratmıştır. Dahası hem dijital vatandaşlık hem de BMO pasif medya izleyicisi olmak yerine demokratik vatandaşlık için arabulucu olarak hizmet etmektedir (Şimşek ve Şimşek, 2013: 130). Bu kategorideki veriler üç ana alt temayı göstermektedir: dijital erişim, daha düşük BMO seviyeleri gibi teknik beceriler ve daha yüksek BMO seviyeleri olarak psikolojik yetenekler (Choi,2016).

İlk tema olan “dijital erişim” Ribble ve Bailey’e göre (2004) BMO’nun temel noktalarından biridir. Ribble ve Bailey, internete etkin ve verimli erişimin çevrimiçi toplumlara tam katılım için önemli bir bileşen olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre kolay, güvenilir internet erişimi olan kişiler ile sınırlı internet erişimi olan veya hiç erişimi olmayan kişiler arasında büyük bir fark vardır.

İkinci tema bu noktadan hareket ederek ortaya çıkmaktadır. Sadece internet erişimine sahip olmak, bireyin interneti etkili ve başarılı bir şekilde kullandığı anlamına gelmez. Bu bağlamda BMO ayrıca yeni dijital teknolojilerin, bilgisayarların, akıllı telefonların ve/veya tablet PC’lerin nasıl kullanılacağı gibi, ‘okuryazarlıklar’ ve yeterlilikler üzerine araçsal bir perspektifi temsil eden “teknik beceriler” içermektedir (Şimşek ve Şimşek, 2013). Bu beceriler, gelişmiş internet etkinlikleri için önkoşuldur.

Üçüncü tema, yine literatürde en çok değinilen hususlardan biridir ve “daha yüksek BMO seviyeleri olarak psikolojik yetenekler” olarak ifade edilmiştir (örneğin, ISTE, 2007; Ribble ve Bailey, 2004 ; Şimşek ve Şimşek, 2013). Bireyler, bilgiyi nasıl değerlendirecekleri, çevrimiçi olarak eleştirel okuyacak ve yazacakları ve basit teknik yeterliliklerin ötesinde kendilerini çevrimiçi olarak ifade edebilecekleri becerileri vurgularlar (Hobbs ve Jensen, 2009).

Multimedya, okunabilir/yazılabilir web (örn. Wiki) ve diğer çeşitli dijital uygulamalar gibi teknolojik gelişmeler nedeniyle, 21. yüzyıl okuryazarlığı çok modlu faaliyetler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu perspektiften, literatürde bireylerin verileri eleştirel olarak seçmek, sınıflandırmak, analiz etmek, yorumlamak ve anlamak için bilişsel-entelektüel yetenekler de dahil olmak üzere belirli yetenekler, beceriler ve yeterliliklerle donatılması gerektiğini iddia eden pek çok çalışma vardır (ISTE, 2007; Ribble ve Bailey, 2004 ; Şimşek ve Şimşek, 2013).

3. Katılım Olarak Dijital Vatandaşlık (KOD): Bu boyut politik, sosyo-ekonomik ve kültürel katılım da dahil olmak üzere farklı türlerde çevrimiçi katılımı ifade eder. Bu kategorinin iki ana alt teması vardır. Makro bir katılım biçimi olarak siyasi katılım ve bir mikro katılım biçimi olarak kişiselleştirilmiş katılım. Katılım ve dahil olmadaki baskın alt tema, ekonomik katılım da dahil olmak üzere makro bir katılım biçimi olarak siyasi katılımıdır. Siyasi yönelimli perspektif, interneti siyaset politikasının tartışılması ve/veya müzakere edilmesi için yeni bir kamusal alan türü olarak veya oy oranlarını ve seçimlere katılımı artırmanın bir aracı olarak görmektedir. Seçimler için sosyal ağ sitelerini kullanmak ve temsilcilerle halk arasında iletişim kurmak, gelişen bilgi çağının genel bir fenomeni haline gelmiştir (Lee, 2009). E-oylama ve e-demokrasi için çevrimiçi dilekçe de dahil olmak üzere devletle ilgili katılımlar, dijital vatandaşlığın önemli bir katılım türü olarak görülmektedir (ör. Bennett ve Fessenden, 2006; VanFossen, 2006).

“Kişiselleştirilmiş katılım biçimleri”, KOD’da ikinci önemli alt temadır. Bazı çalışmalar, çevrimiçi etkinliklerin doğası gereği doğrudan siyasi olması gerektiğini ve birçok genç kullanıcının fonksiyonel internet etkinliklerine daha kişisel, ilgi odaklı yollarla dahil olduğunu kabul etmektedir.

4. Kritik Direnç Olarak Dijital Vatandaşlık (KDO): Bu boyut KOD’dan daha ilerici ve radikal bakış açıları almaktadır. Bununla birlikte her ikisi de sanal topluluklara aktif, hedefe yönelik katılımı ile ilgili olduğundan, KDO ile KOD arasındaki ayrım her zaman net değildir. Katılım olarak dijital vatandaşlık, mevcut sistemlerde veya çevrimiçi etkinliklerde çevrimiçi dilekçeleri imzalamak veya sosyal medyada “beğen” düğmesine basmak gibi tek tıklamayla meşru katılım seçenekleri önerir. Kritik direnç olarak dijital vatandaşlık ise daha yaratıcı, yenilikçi, doğrusal ve hiyerarşik olmayan katılım biçimlerini takip ederek potansiyel olarak daha derin bir dijital katılım düzeyine yol açar. Bu kategori, sosyal adalet ulaşmak ve statükoya meydan okumak için harekete geçen dönüştürücü vatandaş uygulamaları olarak da tanımlanabilir. Bu boyutun iki önemli alt teması vardır: Mevcut güç yapılarının eleştirisi ve siyasi aktivizm. Mevcut güç yapısının eleştirisi, kritik direnç için ilk adım olarak kabul edilmektedir.

Longford (aktaran Choi, 2016), internet çağındaki gerçek dijital vatandaşlığın, bilgisayar korsanının “ademi merkezilik, açıklık, şeffaflık, fikir birliği, esneklik, evrensel erişilebilirlik, anti-ticaretçilik ve anti-otorite” değerlerini vurgulayarak “direnme ve yeniden şekillendirme kapasitesine” neden olması gerektiğini iddia etmektedir. Ayrıca literatürde, dijital vatandaşlığın “geleneksel güç, eşitsizlik, örgütlenme ve ideoloji sorunlarını” benimsemesi gerektiğini iddia eden çalışmalarda bulunmaktadır. KDO’nun ikinci alt teması olan “politik aktivizm”, Arap Baharı gibi son dönemlerde yaşanan olaylarla ilişkilendirilebilir.

Bu örnekten de görüldüğü gibi dijital vatandaşlar interneti eşitsizliğe meydan okumak ve tabandan hareketler ve aktivist ağlar aracılığıyla toplumu dönüştürmek için bir araç olarak kullanılmaktadırlar.

Şekil 1: Dijital Vatandaşlığın Dört Boyutu

Etik	Bilgi ve Medya Okuryazarlığı	Katılım	Kritik Direnç
<ul style="list-style-type: none"> •Teknolojinin Etik Kullanımı •Dijital Farkındalık •Dijital Sorumluluklar ve Haklar	<ul style="list-style-type: none"> •Digital Erişim •Teknik Yetkinlikler •Psikolojik Yeterlilik	<ul style="list-style-type: none"> •Politik,Ekonomik ve Kültürel Katılım •Kişisel Katılım	<ul style="list-style-type: none"> •Mevcut güç yapılarının eleştirisi •Siyasi aktivizm

Kaynak 2: Choi, 2016: 584 kaynağından uyarlanmıştır.

Dünyada dijital vatandaşlıkla ilgili en geniş bilgi ağını sunan Uluslararası Teknolojik Eğitim Standardı (International Society For Technology in Education, ISTE), dijital vatandaşlığın unsurlarının ve boyutlarının belirlenmesi noktasında önemli çalışmalar yürütmekte (ISTE, 2020a) ve öğrenciler, eğitimciler, eğitim liderleri ve koçlarında dahil olduğu bütün bir vatandaş grubu için ISTE standartları geliştirerek, dijital vatandaşlığın tarif edildiği geniş bir çerçeve sunmaktadır (ISTE, 2020b). Bu bağlamda oluşturulan standartlar dahilinde ideal bir dijital vatandaş “dahil, bilinçli, bağlı, dengeli ve dikkatli” bireyler olarak tanımlanır. Bu standartların özünde dijital vatandaş ilk olarak internette dahil olurken kişilerle saygı ve empati çerçevesinde iletişim kurabilmektir. İkinci olarak internette yer alan bilgilerin doğruluğu ve geçerliliğini ayırt ederek, yanlış bilgilerden korunmaktır. Üçüncü olarak teknolojiyi sivil sorumluluk ve iyilik için bir güç olarak kullanmaktır. Dördüncü olarak çevrimiçi ve çevrimdışı faaliyetlerini, zamanı boşa harcamayacak şekilde ve öncelik sırasına göre düzenleyebilmektir. Ve son olarak çevrimiçi ortamda kendi güvenliğini sağlayabilen ve başkalarına da zarar vermeyendir (ISTE, 2020c).

Türkiye’de de benzer tanımlar ve kavramsallaştırmalar yapıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, dijital vatandaşlık ve internet konularında en iyi içeriğe ve anlatıma sahip olan ve Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu bünyesinde faaliyete geçirilen Güvenli Web, vatandaşlara ve özellikle çocuklara internetin bilinçli ve güvenli kullanımı hususunda bilgiler sunmaktadır. Dahası siber zorbalık, dijital vatandaşlık, internette hak, hukuk ve sorumluluklar, web güvenliği, sosyal ağlarda güvenlik, işletim sistem güvenliği ve daha birçok konuda da vatandaşları bilgilendirmektedir (Güvenliweb, 2020a). BTK ve Güvenli Web dijital vatandaşlığı, bilişim kaynaklarını kullanırken eleştirebilen, teknolojiyi ve teknolojik araçları gereğince kullanabilen, güvenlik önlemlerini alabilen, etik kuralların farkında olan ve bu kurallara uyan, çevrimiçi ortamda başkasına rahatsızlık vermeden seyahat eden, kişileri bilinçli ve ahlaki davranışta bulunmaya teşvik eden vatandaş olarak tanımlamıştır (Güvenliweb, 2017b).

Bu bağlamda aslında Türkiye özelinde de idealize edilen dijital vatandaşlık kavramının hem İSTE standartları ile uyumlu olduğunu hem de hakim literatürdeki tanımlar ile uyumlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bireyleri bilinçli internet kullanıcısı olma konusunda yönlendiren Güvenli Web, bunu yaparken yukarıda bahsedilen unsurları ve standartları her aşamada ön planda tutmuştur. İdeal dijital vatandaşlık süreçleriyle ilgili bilgilendirme yaparken güncel sorunlar özelinde de benzer standartları koruduğunu ve kamu politikasına dönüşen her bir faaliyet alanı ile ilgili vatandaşlara dijital vatandaşlık ekseninde bilgiler verdiğini de söylemek mümkündür. Örneğin, bugün tüm dünyanın ortak sorunu olan COVID-19 salgınıyla ilgili sitesinde platform oluşturan ve salgının insanlarda yarattığı psikolojik etkilerin üzerinde duran Güvenli Web, COVID-19 döneminde vatandaşlığın dijital boyutu üzerinde durarak bilgiler vermiştir (Güvenliweb, 2020c).

Dijital vatandaşlık kavramı teknolojiyle, dijital araçlarla ve sosyal medyayla, her gün güncellenen ve yenisi çıkan uygulamalarla hayatımızı daha iyi yönetmemize ve geliştirilen güvenlik uygulamalarıyla da bu mecralarda yer alan risklere karşı bilinçli olmamıza yardımcı olan meta bir kavramdır. Kavramın klasik vatandaşlık kavramından ve tanımlarından farklı olarak sadece vatandaşlığın mekansal boyutuyla ilgilenmediğini, bunun ötesinde vatandaşın yetenek, kabiliyet, sorumluluk ve hakları üzerinde durduğunu da son dönem uygulamalarıyla bir kez daha belirgin bir şekilde görmüş bulunuyoruz. Başka bir ifadeyle, dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını bireyleri eve kapanarak kendini izole etmek zorunda bırakmış, ama aynı zamanda da işini, eğitimini devam ettirme durumuna da yöneltmiştir. Böyle bir durumda bireylerin internete ve teknolojiye daha çok başvurması kaçınılmaz bir gerçektir. Aynı şekilde sosyal medyanın, çevrimiçi toplulukların ve uygulamaların bu dönemde normal süresinden daha fazla kullanılması ve devletlerin de bu süreçte vatandaşlarıyla bu uygulamaları kullanarak iletişime geçmeleri gibi daha birçok neden zaten hayatımızda olan ve bu süreçte yükselişe geçen dijital vatandaşlık kavramı COVID-19'la birlikte daha da önemli hale getirmiştir.

2. PANDEMİ DÖNEMİ VE DİJİTAL VATANDAŞLIĞIN UNSURLARI

2019'un Aralık ayının sonlarına doğru Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan'da deniz ürünleri satış pazarında ortaya çıkan ve buradan yayılmaya başlayan virüs, pazarda çalışanların neredeyse %66'sını etkileyerek 1 Ocak 2020'de Çin sağlık otoritesi tarafından kapatılmasıyla sonuçlanmıştır (Wu vd., 2020: 217). Yeni bir Koronavirüs (2019-nCov, COVID-19 veya SARS-CoV-2) türü olarak tanımlanan COVID-19 (Zhu vd., 2020: 1) kısa sürede Çin'in her yerini ele geçirerek oradan dünyaya yayılmış ve WHO tarafından 11 Martta pandemi (dünya çapında salgın) ilan edilerek dünya alarma geçmiştir (K. L. Lerner ve B. W. Lerner, 2020: 1). Dünyada 15 Mayıs 2020 tarihine kadar 295,101 ölüm de dahil olmak üzere toplam 4,307,287 onaylanmış vaka bulunmaktadır (WHO, 2020a).

COVID-19 kısa bir süre içinde tüm dünyayı sarmış, hayatın normal akışını sekteye uğratarak insanları olağanüstü önlemler almaya zorlamıştır. 11 Mart 2020'de Avrupa'dan dönen bir vatandaşın yüksek ateş ve öksürük şikayetleri üzerine test yapılmış ve testin pozitif çıkmasıyla ülkemizde ilk COVID-19 vakası bildirilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

COVID-19'un ülkemize görelili olarak geç sıçraması, diğer ülkelerde yaşanan olayları ve iyi veya kötü sonuç veren önlemler dikkate alınarak, sürecin daha kontrollü yönetilmesini sağlamıştır. Ülkemizde ilk korona vakası bildirildiği günden itibaren sokağa çıkma yasağı ilan edilmesi, okullara ara verilip eğitime uzaktan devam edilmesi, toplantıların dijital araçlar kullanılarak uzaktan yapılması gibi birçok önlem alınmış ve halen de alınmaktadır. Pandemi sürecinde Türkiye'de ilk etapta ilkökul, ortaokul ve liseler 1 haftalığına tatil edilmiş, devam eden süreçte 23 Marttan itibaren uzaktan eğitime geçilmesi kararı alınmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020b). Üniversiteler 2019-2020 bahar döneminde eğitiminin yüz yüze devam etmemesi kararı alarak, 23 Mart Pazartesi gününden itibaren ön lisans, lisans ve lisansüstü düzeylerde uzaktan eğitim sürecine girilmiş ve eğitim dijital ortamda devam etmiştir (YÖK, 2020).

Bu dönem iletişim teknolojilerinin bir ekstra değil gündelik hayatın seyrinde bir gereklilik olduğunu bir kez daha gündeme getirmiştir. İletişim teknolojilerini ve dijitalleşme son 30 yılda sürekli gelişerek yükselişe geçmiş (Baran vd., 2020: 92) ve içinde bulunduğumuz çağda her alan dijitalleşmeyle birlikte bir dönüşüm içerisine girmiştir. Devamında televizyon, bilgisayar, akıllı telefon, tablet ve sosyal medya araçları herkeste bulunur ve devamlı kullanılır hale gelmiştir (Baran vd., 2020: 92). İletişimin insanlar arasında bilgi aktarımını sağlaması ve bu aktarımın ilerleyerek topluma yayılması süreci dijital çağa girilmesiyle birlikte, bu aktarımın dijital araçlar aracılığıyla yapılmasını sağlamıştır. Özellikle bunların büyük kitlelere düşük maliyetle ulaşılabilme gücü (Arkkan, 2013: 75) dijital araçları gün geçtikçe daha popüler hale getirmiştir.

Koronavirüs döneminde insanlar kendilerini virüsten korumak istedikleri için evde kalmaya başlamışlar böylece iletişim teknolojileri ve dijitalleşme evde kalan kişilerin dünyayla bağlantı kurmasını sağlayan araçlar olmuştur. Toplantılar, eğitimler, işler veya kişisel görüşmeler ve hatta pek çok vatandaşlık faaliyeti bu araçlar aracılığıyla yapılmakta ve en önemlisi ülkelerin vatandaşlarıyla iletişime geçebilmesi ve onları bilgilendirmesi yine bu araçlar sayesinde gerçekleşmektedir.

Bu dönemde ülkelerin Twitter, Instagram, Youtube sayfalarını ve web sitelerini daha sık kullandıkları gözlemlenmiştir. Gün içinde vaka durumu, gelinen nokta ve yaşanan gelişmeler hakkında devamlı bilgilendirmeler yapılmaktadır. Zaten günün büyük bölümünü dijital araçlarla geçiren bireyler bu dönemde uzaktan eğitim derslerine girmek (Skype, Zoom vb. aracılığıyla), çalışmaya evden devam etmek, toplantılara katılmak, durum hakkında araştırma yapmak, gündemi takip etmek veya sadece zaman geçirmek için sosyal medya başta olmak üzere dijital araçlara daha çok başvurmuşlardır. Bu durum teknoloji çağının kavramı olan dijital vatandaşlığı ve dokuz boyutunu gündeme getirmekte ve teknolojiyle daha içi içe olmaya başlayan insanları, dijital vatandaşlık kavramına yaklaştırmaktadır.

COVID-19 Çin'de ortaya çıktığından beri bu konu sosyal medyada devamlı konuşulmakta ve hangi ülkede olursa olsun gündem konularından biri mutlaka COVID-19'la ilgili olmaktadır. COVID-19'u içeren saatlik tweet sayısı 21 Ocak 2020'den itibaren belirgin şekilde artış göstermiştir (Medford vd., 2020: 1).

Görüldüğü üzere Twitter, İnstagram gibi sosyal medya uygulamaları pandemi döneminde insanların duygularını ve düşüncelerini paylaştığı, COVID-19'la ilgili güncellemelerin ve verilerin paylaşıldığı, diğer insanlarla etkileşime girerek fikir alışverişi yaptıkları bir alan haline gelmiştir.

Çalışmanın 1. bölümünde verilen Tablo 1 dijital vatandaşlığın dokuz boyutunda görüldüğü gibi 'dijital iletişim' ve 'dijital erişim' bu dönemde artış yaşamıştır. Kişiler yüz yüze görüşme fırsatları olmadığı için Zoom, Skype, Whatsapp gibi araçlardan daha fazla yararlanmakta ve belki de bu uygulamaları daha önce kullanma fırsatı bulamayan insanlar yeni keşifler yaşamaktadırlar. Yine bu dönemde boş vakitlerden faydalanarak kendilerini geliştirmek için interneti kullanmaları ve Tablo 1'de ifade edildiği gibi bir dijital okuryazar gibi davranmaları aslında kişilerin fark etmeden dijital vatandaş ve dijital vatandaşlık kriterlerine dahil olmalarına neden olmuştur.

Salgın döneminde yaşam teknolojiyle paralel ilerlerken, dijitalleşmeden daha uzakta olan eski nesil dijital bölünme ile karşı karşıya kalmakta uygulamalara, araçlara ve internete yabancı oldukları için arkadaşları ve aileleriyle iletişim kuramamakta, imkanı olanlar da genellikle çevrelerinden yardım almaktadır (Conger ve Griffith, 2020: 1). Bu durum bir kısım eski neslin dijital erişim, iletişim ve okuryazarlıktan tam da ihtiyaç haline gelen bir dönemde yararlanamamalarına neden olmaktadır. Bu durumun farkında olan ve yaşlı insanların internetten yararlanmalarına ve dijital uygulamalarla iletişim kurmalarına yardımcı olan New York şirketi Candoo, belirli bir ücret karşılığında Zoom ve diğer görüntülü arama uygulamalarının nasıl kullanılacağını ve gerektiğinde internetten nasıl yararlanılacağını öğretmekte (Conger ve Griffith, 2020: 2) ve onlara bu dönemde yardımcı olmaktadır.

Twitter, İnstagram gibi sosyal medya araçlarının kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirme potansiyelinin farkında olan WHO ve CDC gibi sağlık kuruluşları sosyal medyayı daha sık kullanır hale gelmişlerdir. Örneğin 2015'te gerçekleşen Zika salgınının ilk 12 haftasında WHO 20.000'in üstünde tweet atarak kişileri doğru bilgiye yönlendirme çabasında bulunmuştur (Medford vd., 2020: 2). Salgın dönemlerinde kurum ve kuruluşların da vatandaşlara yönelik dijital vatandaşlığı teşvik eden ve aynı zamanda da yararlanan çalışmalar yaptıkları tespit edilmiştir.

Çin'de ortaya çıkan SARS-CoV ve COVID-19 gibi ya da Suudi Arabistan'da çıkan MERS-CoV gibi belirli bir merkezden yayılan salgın hastalıklar sosyal medyada kültür ve ırk ayrımcılığına neden olabilmekte ve salgının çıktığı merkezde yaşayan kişilere yönelik nefret söylemi doğurabilmektedir (Medfor vd., 2020: 6). Yine Tablo 1'e göre, dijital vatandaşlığın etik ve hak ve sorumluluk boyutları ihlal edilmekte dijital araçlar etik sınırların dışına çıkılarak ve başkasına zarar verme amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca artık dijital araçların dijital erişimle birlikte her yaştan kullanıcıya ulaşabilmesi, nefret ve ırk ayrımcılığına neden olan söylemlerin küçük yaştaki kullanıcılara kötü örnek olmasına neden olmaktadır. Bu durum dijital vatandaşlığın etik ve güvenlik boyutunun ihlal edilmesi sonucunda istenmeyen sonuçlara yol açabildiğini göstermektedir.

Salgın döneminde sosyal medya araçlarından sıkça yararlanılması sosyal medya kurucularını Koronavirüs hakkında insanları bilgilendirmek için bu araçları kullanmaya teşvik etmiştir. Facebook'un kurucusu Mark Zuckerberg, Facebook üzerinden yeni Koronavirüs bilgi merkezini hizmete açarak Facebook kullanıcılarının doğru bilgiye ulaşmalarına yardımcı olmuştur (Romm, 2020: 1). Zuckerberg kullanıcılarını dijital okuryazarlık konusunda teşvik etmekte ve aynı zamanda yanlış bilgi yayılımının önüne geçmeyi hedeflemektedir. Kurumlar, kuruluşlar ve sosyal medya kurucuları bu dönemde sahip oldukları kaynakları doğru bilginin yayılması ve kişilerin virüs hakkında bilgilendirilmesi için kullanmakta ve aynı zamanda dijital vatandaşlığı teşvik etmektedirler.

COVID-19'un tüm dünyada pandemiye yol açması ve bu süreçte insanları evde kalmaya zorlaması, kişileri ihtiyaçları veya isteklerini karşılamak için internet üzerinden alışverişe yönlendirmiştir. Yine bu süreçte bankalar, müşterilerini dijital bankacılık uygulamalarını kullanmaları için teşvik etmişlerdir. Deloitte Danışmanlık ekibinin hazırladığı rapora göre, bu süreçte internet üzerinden uzaktan eğitim ve çalışma, sağlık destek ürünleri, ulusal market zincirleri, kıyafet-ayakkabı, sosyal medya gibi kategorilerin kullanımı yükselişe geçmiştir (Digitalage, 2020a). Bu durumda Tablo 1'de de vurguladığımız dijital ticaret boyutu gündeme gelmekte ve çevrimiçi ortamda bilinçli ve doğru alışveriş yapılması ve aynı zamanda kişilerin dijital güvenliklerini sağlaması konuları gündeme gelmektedir.

Hastanelerin, yetkili birimlerin ve kurumların COVID-19'a çözüm bulmak ve insanları salgından korumak için hız kesmeden çalıştığı bu dönemde sosyal medyada, web sitelerinde veya çevrimiçi topluluklarda yanlış bilginin yayılması insanların hayatını tehlikeye sokmakta, halkı panik ve korkuya teşvik etmektedir. Özellikle devamlı bilgi ve yorum akışının yaşandığı Twitter, Instagram, Whatsapp, Facebook, Youtube gibi platformlarda salgın başladığı andan itibaren denetlenmeden ve dikkatsizce yapılan yorumlar, verilen yanlış bilgiler, söylentiler, mucize tedaviler ve abartılan olaylar insanların ruh sağlığını etkilemekte ve kişileri strese sokarak hatalı davranışlar yapmaya yönlendirmektedir (Rosenberg vd., 2020: 1).

Web siteleri ve bağlantılar aracılığıyla insanlar tedavi vaadiyle kandırılmakta, kredi kartı ve kişisel bilgileri çalınarak dolandırılmaktadır. Siber güvenlik firması Check Point'e göre 2020'ye girildiğinden beri 'korona' kelimesini içeren 4000'den fazla web sitesi kurulmuştur ve bunların %3'ü kötü niyetli, %5'i ise şüpheli içeriğe sahip sitelerdir (Frenkel vd., 2020: 2). Bu durum dijital vatandaşlığın temel özelliklerinden olan doğru bilgiye erişim ve çevrimiçi kaynakların doğru kullanımını etkileyerek doğru bilgilerin yanlış bilgiler içinde kaybolmasına neden olmakta, kişilere maddi ve manevi zarar vererek Tablo 1'de öne çıkardığımız dijital sağlık unsurunu gündeme getirmekte ve yetkili birimlerin işlerini yapmalarını zorlaştırmaktadır.

Salgın döneminde internete, teknolojiye ve dijital araçlara duyulan ihtiyacın normal şartlara göre artış göstermesi kişilerin dijital vatandaşlık kriterlerinin yerine getirmesini sağlamış ve her insan farkında olmasa bile bir dijital vatandaş haline gelmiştir. Kişiler bu dönemde dijital araçlardan ihtiyacı doğrultusunda yararlanmayı öğrenmiş ve çevrimiçi ortamda var olan bilgilerden olabildiğince yararlanarak virüse karşı kendilerini hazırlamışlardır.

Bu dönemde devletler, kurumlar, sosyal medya kurucuları da vatandaşların dönemi en az zararla atlatalmaları için çalışmakta ve onlara yine dijital ortamdan ulaşmaktadırlar. Kesin olarak söylenebilecek şey şudur: COVID-19 interneti, teknolojiyi ve dijital araçları bir istek olmaktan çıkarıp hayatımızı kolaylaştıran ve zorluklarla baş etmemize yarayan bir ihtiyaç haline getirmiştir.

3. PANDEMİ DÖNEMİNDE DİJİTAL VATANDAŞLIK İÇİN ATILAN ADIMLAR

Koronavirüsün dünyayı sarstığı dönemde devletler, sosyal medya kurucuları, kuruluşlar ve daha niceleri kendi dijital araçlarını kullanarak vatandaşlara ulaşmaya çalışmış ve pandemi dönemini birlikte atlatalmak için çalışmalar yürütmüştür. Bu dönemde halkı bilgilendirmek, yönlendirmek ve doğru bilgiye ulaştırmak için platformlar ve uygulamalar hazırlanmış, televizyonlardan veya sosyal medya uygulamalarından canlı yayınlar yapılarak dijital iletişim kurulmaya çalışılmış, kuruluşlar ve kurumlar araştırmacıların yararlanabilmeleri için arşivlerini paylaşarak dijital okuryazarlığa destek vermişlerdir. Çalışmanın bu bölümünde pandemi süresince COVID-19 sürecini iyileştirmeye yönelik yapılan ve aynı zamanda kişileri de dijital vatandaşlığa yaklaştıran çalışmalar incelenecektir.

Whatsapp sözcüsü Carl Woog, Whatsapp üzerinden tek bir kişinin herhangi bir zamanda gönderebileceği toplu mesaj sayısına kısıtlama getirerek (Timberg ve Nakashima, 2020: 2), yanlış bilginin yayılımını önlemeye çalıştıklarını söylemiştir. Twitter'ın güvenlik başkanı Del Harvey, kişilerin dijital erişim ve iletişim sürecinde zarar görmesini önlemek ve yanlış bilgilerin yayılmasını yavaşlatmak amacıyla araçlar geliştirdiklerini, böylece Twitter'ı dijital güvenliği sağlanmış bir ortam haline getirmeye çalıştıklarını söylemiştir (Timberg ve Nakashima, 2020: 2).

Facebook, Google ve Twitter yanlış bilgilerin ve şüpheli gönderilerin yayılmasını engellemek için kişilerin paylaşımlarını kontrol etmekte, içerisinde 430.000 ve üstünde izlenim alan videoların da bulunduğu paylaşımları denetlediklerini bildirmektedirler (Romm, 2020: 1). Sosyal medya kurucuları COVID-19'la ilgili bilgi almak isteyen kişileri yetkili kaynaklara yönlendirmek için, haber veya hashtag (konu etiketi) arandığında sayfanın en üstünde yetkili kaynakların bilgilerinin bulunduğu bir platform geliştirerek (Romm, 2020: 2) dijital erişimi daha güvenilir hale getirmişler ve aynı zamanda dijital okuryazarlığı desteklemişlerdir.

Sosyal medyanın binlerce kişiye ulaşma gücünün ve paylaşımların denetlenme zorluğunun farkında olan kurucular, gerçekleştirdikleri çalışmalarla dijital ortamda da bir salgın meydana gelmesini önlemeye çalışmakta ve sadece pandemi döneminde değil her dönemde önemli olan ve aynı zamanda da dijital vatandaşlığın temel niteliklerinden olan dijital okuryazarlığı desteklemektedirler.

WHO, Facebook ve Whatsapp ile birlikte geliştirdikleri çalışmayla insanları Koronavirüsten korumak ve doğrudan yetkili kişilerle temasa geçebilmelerini sağlayan dijital iletişim ağı kurmuştur (Resim1; WHO, 2020b).

Gerçekleştirdikleri sistemle Arapça, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca, Hintçe ve Portekizce dillerinde her ülkeye özel olarak verilen bir numara aracılığıyla o dilde ‘merhaba’ yazılmasını sağlayarak 2 milyar kişiye ulaşıp hizmet vermeyi amaçlamaktadır (WHO, 2020b).

Resim 1: Dünya Sağlık Örgütü’nün Whatsapp ile Geliştirdiği Koronavirüs Hattı
(WHO, 2020b)

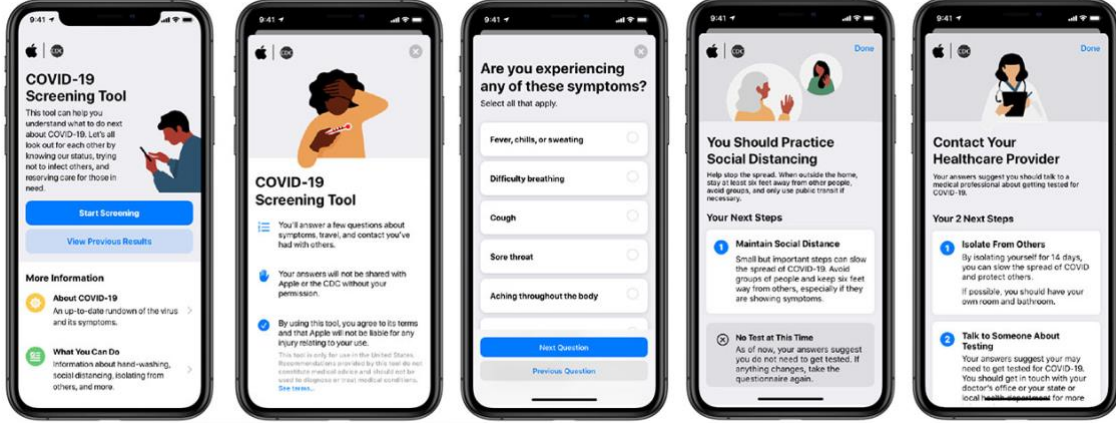

Bu mesajlaşma sistemiyle virüs belirtileri, insanların kendilerini nasıl koruyabilecekleri, hükümetlerin son durum raporları gibi bilgilere ve Koronavirüs hakkında en son haberlere ve güncel rakamlara ulaşılması sağlanmıştır (WHO, 2020b). Dijital iletişim ve dijital okuryazarlık hizmetleri sunan WHO, kişilerin Koronavirüsle ilgili merak ettiklerini geliştirdiği sistem aracılığıyla cevaplamaktadır.

WHO, daha önce geliştirdiği Whatsapp Koronavirüs hattı benzeri bir uygulamayı Rakuten Viber ile geliştirerek COVID-19 hakkında kişilerin yetkili kaynaklardan güncel gelişmelere ulaşmalarını sağlamaktadır. Rakuten Viber ile iş birliğine giden WHO İngilizce, Rusça ve Arapça olarak başlatılan ve 20’den fazla dil seçeneği eklenecek olan chatbot aracılığıyla 1 milyardan fazla kişiye ulaşmayı hedeflemekte (WHO, 2020c) ve böylece teknolojinin kısa zamanda milyonlarca kişiye ulaşma gücünden yararlanmaktadır. Viber Chatbot’a abone olduktan sonra WHO’dan en güncel gelişmeleri, rakamları ve haberleri bildirim olarak alan kullanıcılar, test yardımıyla Koronavirüs hakkındaki bilgilerini de sınavabilmektedir (WHO, 2020c).

WHO’nun amacını, dijital iletişim ve teknolojiyi kullanarak olabildiğince çok kişiye ulaşmak ve bilginin gücünü teknoloji aracılığıyla insan hayatını kurtarmak için kullanmak olarak açıklayan Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus, Dünya Sağlık Örgütü’nün yanlış bilgiyle mücadele etmek için çalışmalar yürüttüğüne değinmektedir (WHO, 2020c). Yanlış bilgiyle mücadele yalnızca kurumların dikkate alması ve ön planda tutması gereken bir eğilim değil aynı zamanda dijital vatandaşlığın da mücadele ettiği ve nitelikli kriterlerle minimize etmeye çalıştığı bir süreçtir.

Benzer bir şekilde Apple insanların hastalık belirtilerini saptamasına ve kendilerini karantinaya almalarına yardımcı olmak için CDC ve Beyaz Saray Koronavirüs Önleme Gücü ile iş birliği yaparak, Apple kullanıcılarının telefonlarına uygulama olarak indirebilecekleri, Apple servislerinden yararlanamayanların da kurulan web site aracılığıyla ulaşabilecekleri CDC önerilerinin yer aldığı bilgilendirme platformunu hayata geçirmiştir (CDC, 2020a).

Resim 2: CDC Önerilerinin Yer Aldığı Apple Uygulaması (CDC, 2020a)

CDC, yine kişilerin COVID-19’la ilgili güvenilir bir kaynaktan bilgi almaları, virüsten korunmak için gereken malzemeleri (maske yapımı gibi) oluşturmaları ve bilgileri paylaşmaları için Sosyal Medya Araç Seti’ni hazırlayarak vatandaşların hizmetine sunmuştur (CDC, 2020b). Kişilerin sosyal medya profillerine, CDC önerileri ve tabloların yerleştirilmesine yardımcı olan Sosyal Medya Araç Seti, sosyal mesafe kuralları, hastalık belirtileri, eldiven kullanımı, kumaştan maske yapılması, hasta olan kişinin neler yapması gerektiği gibi birçok öneriyi Twitter, Instagram, Facebook gibi uygulamalar aracılığıyla paylaşma imkanı vermiş ve kişilerin #COVID19 hashtagini kullanılmalarını isteyerek paylaşımları milyonlara ulaştırmak için çalışmıştır (CDC, 2020b). Böylece sosyal medya kurucuları virüse karşı savaşan sağlık çalışanlarının ve hükümet liderlerinin, yanlış bilgilerin yol açtığı sorunlarla da uğraşmalarını engellemeye çalışmıştır (Dwoskin, 2020: 1).

Ülkemizde ise T.C. Sağlık Bakanlığı Koronavirüse karşı alınan önlemler kapsamında Dijital Dönüşüm Ofisi’yle iş birliği yaparak Koronavirüs web sitesi hazırlamış ve bu web site aracılığıyla vatandaşların ülkelerinin güncel bilgilerine, ölüm oranlarına, ilk tespitlere, ülke karşılaştırmalarına ve daha birçok bilgiye erişmesine imkan sağlamıştır (T.C. Dijital Dönüşüm Ofisi, 2020). Sağlık Bakanlığı yine Koronavirüse karşı aldığı önlemler kapsamında vatandaşların dijital araçlarına indirip kolayca yararlanabilecekleri Koronavirüs ‘Hayat Eve Sığar’ uygulamasını geliştirmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c). Geliştirdikleri uygulama ile risk bölgeleri, günlük vaka takibi, en yakın eczane/hastane/metro/otobüs durakları, aile takibi ve Koronavirüs testlerine ulaşma imkanı sağlayarak (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c) vatandaşlarını salgın döneminde dijital vatandaş olma yönünde teşvik etmiştir.

Resim 3: Hayat Eve Sığar Uygulaması (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c)

Sağlık Bakanlığı yine COVID-19 döneminde vatandaşlarıyla iletişime geçebilmek için teknolojiyen yararlanmış ve vatandaşlarını dijital vatandaşlığa yaklaştırmıştır. Sağlık Bakanlığı, Facebook ve Whatsapp ile iş birliği yaparak SABİM 184 Whatsapp Danışma Hattı'nı geliştirmiş, belirlenen numaranın kullanılarak Whatsapp üzerinden vatandaşların en doğru bilgiye yetkili kişiler aracılığıyla ulaşmalarını ve riskli kişilerin ne yapmaları gerektiği konusunda yönlendirmelerde bulduklarını bildirmiştir (Digitalage, 2020b). Facebook da bakanlığın paylaştığı bilgileri yayınlarak bu girişime destek verdiğini açıklamıştır (Digitalage, 2020b).

Bu süreçte tüm ülkeler kurum ve kuruluşlarını Koronavirüse karşı önlem almaya ve çalışmalarını yeniden düzenlemeye yönelik teşvik etmekte, geliştirdikleri uygulamalarla vatandaşlarını virüse karşı korumaya ve her geçen gün alınan önlemleri arttırmaya çalışmaktadırlar. Uyguladıkları sokağa çıkma yasakları ve getirilen sınırlamalarla virüsün yayılmasını engellemeye ve sürecin en kısa sürede sona erdirilmesi için çalışmaktadırlar. Kimi ülkeler Facebook, Apple, Whatsapp gibi halkın yaygın olarak kullandığı uygulamalarla iş birliği yapmakta ve vatandaşlarıyla geliştirilen uygulamalar aracılığıyla iletişime geçmektedirler. Bu çalışmalar aracılığıyla dijital vatandaşlığın dokuz boyutu harekete geçirilmektedir.

Bu durumu Birleşmiş Milletler (BM) hükümetler için, özellikle kriz zamanlarında insanlara doğru, faydalı ve güncel bilgiler sağlamanın hayati önem taşıdığını vurgulayarak belirtmektedir. COVID-19 salgını sırasında hükümetler kendi ulusal portalları, mobil uygulamaları veya sosyal medya platformları üzerinden vatandaşlarına bilgi sağlamaya başlamıştır. Kuşkusuz bu bilgileri dijital yetkinlikleri olan vatandaşlar diğerlerine göre çok daha avantajlı olarak elde etmektedirler. Bu dönemde BM 193 üye devletin ulusal portallarının gözden geçirmiş ve 25 Mart 2020'ye kadar yüzde 57'nin (110 ülke) COVID-19 hakkında bir tür bilgi paylaşımı yaptığını, yaklaşık yüzde 43'ünün (83 ülke) herhangi bir bilgi vermediği verisini paylaşmıştır. Daha sonra 8 Nisan 2020'de yapılan bir analiz ise yaklaşık yüzde 86'nın (167 ülke) portallarına COVID-19 hakkında bilgi ve rehberlik eklediğini göstermiştir (UN/DESA Policy Brief #61, 2020).

Aslında yapılan tüm çalışmalar bu dönemde kişilerin, hükümetlerin, kurum ve kuruluşların yönlendirmeleriyle veya kendi eylemleriyle dijital vatandaş olma yönünde ilerlediklerini göstermektedir. Yapılan her faaliyet, iletişim ve araştırma kişileri dijital vatandaş olmaya yaklaştırmakta, dijitalleşme ve teknolojiden her faydalanıldığında kişiler fark etmese de dijital vatandaşlığın dokuz boyutunu gerçekleştirmekte ve her vatandaş aynı zamanda dijital bir vatandaş olmaktadır.

SONUÇ YERİNE

2019'un Aralık ayında Çin'de ortaya çıkıp dünyayı saran COVID-19, devletleri olağanüstü tedbirler almaya yönlendirmiş ve kişilerin de yaşamlarını yeniden şekillendirmesine neden olmuştur. Bu dönemde alınan ve virüsün çıktığı andan itibaren ülkemizde de uygulanan en önemli tedbirlerden biri kişilerin virüsün seyrine göre belirli bir süre evde kalmalarıdır. Bu süreç, kişileri evde kalmaya zorlamakta yine yukarıda anlatıldığı gibi evden işe devam etmeleri ve evde dijital ortamlar aracılığıyla hayatlarının normal seyrine -eğitim ya da iş yaşamı gibi- devam etmeleri istenmektedir. Bu süreçte alınan tüm kararlar, önlemler ve çağrılar dijital ortam üzerinden yapılmış ve yaşam dijital araçlar kullanılarak dijital ortam üzerinden devam ettirilmiştir. Bu noktada artık teknoloji ve dijitalleşme bir istek olmaktan ziyade bir gereklilik halini almıştır. Yaşanan tüm bu dönüşüm aslında yeni bir döneme girdiğini ve bu yeni dönemde değişen ve dönüşen her kavram gibi vatandaşlığa bakış açısının da değiştiği ve yeni yetkinlikler eklenerek kavramın sahip olduğu tanımın genişletildiği görülmektedir. Dijital çağın gerektirdiği becerilere sahip olma durumunu ifade eden dijital vatandaşlık tam da teknolojinin her alanda kullanıldığı bu dönemde herkesin aslında dijital bir vatandaş haline geldiğini göstermektedir. Bu yeni dönemde teknoloji kullanımının tavan yapması ve herkesin dijital vatandaş kıvamına gelmesi bu kavramın sahip olduğu özelliklerin getirdiği avantajlar artı yönlerini ve kavramın yansıttığı dezavantajlar eksi yönlerini oluşturmaktadır.

Bu dönemde özellikle daha çok dile getirilen dijital vatandaş, sahip olduğu avantajlarla kişilerin yaşamını daha kolay hale getirmekte ve özellikle dijital erişim, iletişim ve okuryazarlık boyutlarıyla kişilerin yaşamın doğal akışından kopmamalarını sağlamaktadır. Ayrıca Prensky (2009) tarafından ortaya çıkarılan ve kişilerin dijitalleşmeyle sadece daha akıllı olmayacaklarını aynı zamanda bilge de olacaklarını ifade eden dijital bilgelik (digital wisdom) kavramıyla da (Tonta, 2009: 747) dijital vatandaşlığın sahip olduğu eksi yönlerin minimuma inebileceği ve avantajlarının artacağı söylenebilir.

BM'nin de COVID-19 raporunda belirttiği gibi COVID-19 salgını hükümetleri ve toplumları kısa vadede krize yanıt vermek, orta vadede sosyo-ekonomik yansımaları çözmek ve uzun vadede mevcut politika ve araçları yeniden icat etmek için dijital teknolojilere yönelmeye zorlamıştır. Bu zorlu zamanlarda gezinmek, hükümetlerin açık bir hükümet yaklaşımı benimsemelerini ve küresel ve ulusal COVID-19 gelişmeleri hakkında güvenilir bilgi sağlamak için dijital iletişim kanallarını kullanmasını ve dijital vatandaşlık yetkinliğini gerektirir.

KAYNAKÇA

- Arklan, Ü. (2013). Bilgi Toplumu ve İletişim: Bilginin Yayılması Sürecinde Kitle İletişim Araçları ve İnternet. *Selçuk İletişim*, 5 (3), 67-80. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19017/200684>
- Aydın, A. (2015). Dijital Vatandaşlık. *Türk Kütüphaneciliği*, 29(1), 142-146
- Baran, A. G., Hazer, O. Ve Öztürk, M. S. (2020). *Gençlik ve Dijital Çağ*. Hacettepe Üniversitesi
- Bennett, L., & Fessenden, J. (2006). Citizenship through online communication. *Social Education*, 70, 144–146
- Berson, M. J., & Berson, I. R. (2004). Developing thoughtful "cybercitizens". *Social Studies and the Young Learner*, 16(4), 5–8.
- Blevins, B., LeCompte, K., & Wells, S. (2013). Citizenship education goes digital. *The Journal of Social Studies Research*, 38, 33–44. doi:10.1016/j.jssr.2013.12.003
- CDC. (2020a, 27 Mart). *CDC Statement on COVID-19 Apple App*. <https://www.cdc.gov/media/releases/2020/s0327-statement-covid-19-apple-app.html> Erişim Tarihi: 01.05.2020
- CDC. (2020b, 30 Nisan). *Social Media Toolkit*. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/communication/social-media-toolkit.html> Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2020
- Choi, M. (2016) A Concept Analysis of Digital Citizenship for Democratic Citizenship Education in the Internet Age, *Theory & Research in Social Education*, 44:4, 565-607, DOI: 10.1080/00933104.2016.1210549
- Conger, K. Ve Griffith (2020, 30 Mart). *An Analog Generation Goes Digital*. Gale. https://go.gale.com/ps/retrieve.do?tabID=News&resultListType=RESULT_LIST&searchResultsType=MultiTab&searchType=BasicSearchForm&currentPosition=2&docId=GALE%7CA618912520&docType=Article&sort=Relevance&contentSegment=ZHRC-MOD1&prodId=HWRC&contentSet=GALE%7CA618912520&searchId=R2&userGroupName=c19micro&inPS=true Erişim Tarihi: 30.04.2020
- Çubukçu, A. ve Bayzan, Ş. (2013). Türkiye’de Dijital Vatandaşlık Algısı ve Bu Algıyı İnternetin Bilinçli, Güvenli ve Etkin Kullanımı ile Artırma Yöntemleri. *Middle Eastern & African Journal Of Educational Research*, 5, 148-174
- Digitalage. (2020a, 10 Nisan). *Covid-19 Salgını Sektörleri Nasıl Etkiledi? (Araştırma)*. <https://digitalage.com.tr/covid-19-salgini-sektorleri-nasil-etkiledi-arastirma/> Erişim tarihi: 27.04.2020
- Digitalage. (2020b, 24 Nisan). *Covid-19’a Yönelik ‘SABİM 184 WhatsApp Danışma Hattı’ Devrede* <https://digitalage.com.tr/covid-19a-yonelik-sabim-184-whatsapp-danisma-hatti-devrede/> Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2020

- Dwoskin, E. (2020, 18 Mart). *Facebook to Provide Portal for Coronavirus Information*. CDC.
<https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA617848760&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC> Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2020
- Elçi, A. C. ve Sarı, M. (2016). Bilişim Teknolojileri ve Yazılım Dersinde Dijital Vatandaşlık: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Journal of Human Sciences*, 13(2), 3602-3613
- Frenkel, S., Alba, D. Ve Zhong, R. (2020, 9 Mart). *Misinformation Surge on Coronavirus Stumps Facebook and Twitter*.
<https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA616762035&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC> Erişim tarihi: 27.04.2020
- Görmez, E. (2016). Öğretmen Adaylarının ‘Dijital Vatandaşlık ve Alt Boyutları’ Hakkındaki Görüşleri (Bir Durum Çalışması). *Turkish Studies*, 11(21), 125-144
- GüvenliWeb. (2017b). *Dijital Vatandaşlık*. <https://www.guvenliweb.org.tr/dokuman-detay/dijital-vatandaslik> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- GüvenliWeb. (2020a). <https://www.guvenliweb.org.tr/> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- GüvenliWeb. (2020c). *Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Koronafobi Etkisi*. <https://www.guvenliweb.org.tr/blog-detay/koronavirus-covid-19-salgini-ve-koronafobi-etkisi> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- Hobbs, R., & Jensen, A. (2009). The past, present, and future of media literacy education. *Journal of Media Literacy Education*, 1, 1–11.
- ISTE- International Society for Technology in Education (2007). ISTE standards for teachers. Retrieved from http://www.iste.org/docs/pdfs/20-14_ISTE_Standards-T_PDF.pdf
- ISTE. (2020a). *Be Bold With Us*. <https://www.iste.org/about/about-iste> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- ISTE. (2020b). *ISTE Standarts*. <https://www.iste.org/standards> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- ISTE. (2020c). *Infographic: I'm Digital Citizen!* <https://www.iste.org/explore/infographic-im-digital-citizen> Erişim Tarihi: 11.04.2020
- Kim, M., & Choi, D. (2018). Development of Youth Digital Citizenship Scale and Implication for Educational Setting. *Journal of Educational Technology & Society*, 21(1), 155-171. Retrieved May 14, 2020, from www.jstor.org/stable/26273877
- Kocacık, F. (2003). Bilgi toplumu ve Türkiye. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 1-10.
- Kuş, Z., Güneş, E., Başarmak, U. ve Yakar, H. (2017). Gençlere Yönelik Dijital Vatandaşlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması. *Journal of Computer and Education Research*, 5(10), 298-316
- Kutlu, E ve Taban, S (2007). *Bilgi Toplumu ve Türkiye Politikalar – Stratejiler*. Pelikan Kitabevi.

- Lee, Y.O. (2009). Internet election 2.0? Culture, institutions, and technology in the Korean presidential elections of 2002 and 2007. *Journal of Information Technology & Politics*, 6, 312–325. doi:10.1080/19331680903050085 [Taylor & Francis Online], [Google Scholar]
- Lerner, K. L. Ve Lerner, B. W. (2020, 8 Mayıs). *Novel Coronavirus Outbreak (Covid-19)*. Gale.
https://go.gale.com/ps/retrieve.do?tabID=FeaturedContent&resultListType=RESULT_LIST&searchResultsType=SingleTab&searchType=TopicSearchForm&currentPosition=1&docId=GALE%7CGFUXUV698571733&docType=Topic+overview&sort=Relevance&contentSegment=ZXBE-MOD1&prodId=SCIC&contentSet=GALE%7CGFUXUV698571733&topicId=0000000MTPG&searchId=&userGroupName=c19micro&inPS=true Erişim Tarihi: 17.04.2020
- Medford, R. J., Saleh, S. N., Sumarsono, A., Perl, T. M. ve Lehmann, C. U. (2020, 7 Nisan). *An 'Infodemic': Leveraging High-Volume Twitter Data to Understand Public Sentiment for the Covid-19 Outbreak*. MedRxiv. <https://doi.org/10.1101/2020.04.03.20052936> Erişim Tarihi:30.04.2020
- Nebel, M., Jamison, B., & Bennett, L. (2009). Students as digital citizens on Web 2.0. *Social Studies and the Young Learner*, 21(4), 5–7.
- Ribble, M. S., Bailey, G. D., & Ross, T. W. (2004). Digital citizenship: Addressing appropriate technology behavior. *Learning & Leading with technology*, 32(1), 6.
- Romm, T. (2020, 27 Ocak). *Facebook, Google and Twitter Scramble to Stop Misinformation About Coronavirus*. Gale.
[https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA612428609&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC&backToSource=true%20\(30%20nisan%202020\)](https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA612428609&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC&backToSource=true%20(30%20nisan%202020)) Erişim Tarihi: 30.04.2020
- Rosenberg, H., Syed, S. Ve Rezaie, S. (2020, 6 Nisan). *The Twitter Pandemic: The Critical Role of Twitter In The Dissemination of Medical Information and Misinformation During The Covid-19 Pandemic*. CJEM, 1-4. <https://doi.org/10.1017/cem.2020.361> Erişim tarihi: 27.04.2020
- Sarı, İ. ve Taşer, S. (2018). Türkiye’de Dijital Vatandaşlıkla İlgili Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İncelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 1063-1069
- Şimsek, E., & Şimsek, A. (2013). New literacies for digital citizenship. *Contemporary Educational Technology*, 4, 126–137.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. (2020). *Koronavirüs Covid-19 Dünya Haritası*. T.C. Cumhurbaşkanlığı. <https://corona.cbddo.gov.tr/> Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2020

- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020a, 11 Mart). *'Koronavirüs, Alacağımız Tedbirlerden Güçlü Değildir'*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,64383/koronavirus-alacagimiz-tedbirlerden-guclu-degildir.html> Erişim Tarihi:15.04.2020
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020b, 13 Mart). *Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde Koronavirüs Zirvesi Düzenlendi.* <https://www.saglik.gov.tr/TR,64414/cumhurbaskanligi-kulliyesinde-koronavirus-zirvesi-duzenlendi.html> Erişim Tarihi: 17.04.2020
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020c, 18 Nisan). *Hayat Eve Sığar Mobil Uygulaması* (Video). Youtube.
https://www.youtube.com/watch?time_continue=16&v=BmqtUUIk9_s&feature=emb_logo Erişim Tarihi:1 Mayıs 2020
- Timberg, C. ve Nakashima, E. (2020, 16 Mart). *In Fast-moving Pandemic, Sources of Fashoods Spread by Text, Email, WhatsApp and TikTok Elude Authorities.* Gale. [https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA617662300&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC&backToSource=true%20\(30%20nisan%202020\)](https://go.gale.com/ps/i.do?p=HWRC&u=c19micro&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA617662300&inPS=true&linkSource=interlink&sid=HWRC&backToSource=true%20(30%20nisan%202020)) Erişim Tarihi: 30.04.2020
- Tonta, Y. (2009). Dijital Yerliler, Sosyal Ağlar ve Kütüphanelerin Geleceği. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(4), 742-768
- United Nations. (2020). *UN/DESA Policy Brief #61: COVID-19: Embracing digital government during the pandemic and beyond.* <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/un-desa-policy-brief-61-covid-19-embracing-digital-government-during-the-pandemic-and-beyond/> Erişim Tarihi: 16.05.2020
- VanFossen, P. J. (2006). The electronic republic? Evidence on the impact of the Internet on citizenship and civic engagement in the US. *International Journal of Social Education*, 21(1), 18–43
- WHO. (2020a). *Coronavirus (Covid-19)*. <https://covid19.who.int/> Erişim Tarihi:16.04.2020
- WHO. (2020b, 6 Mayıs). *Who Health Alert Brings Covid-19 Facts to Billions Via WhatsApp.* <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/who-health-alert-brings-covid-19-facts-to-billions-via-whatsapp> Erişim Tarihi: 30.04.2020
- WHO. (2020c, 31 Mart). *Who and Rakuten Viber Fight to Covid-19 Misinformation with İntreactive Chatbot.* <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/who-and-rakuten-viber-fight-covid-19-misinformation-with-interactive-chatbot> Erişim Tarihi: 30.04.2020
- Wu, Y. C., Chen, C. S. Ve Chan, Y. J. (2020, Mart). *The Outbreak of Covid-19: An Overview.* *Journal of Chinese Mediacal Association*, 83(3), 217-220. doi: 10.1097/JCMA.000000000000270 Erişim Tarihi:17.04.2020

Yalçınkaya, B. ve Cibaroglu, M. O. (2019). Dijital Vatandaşlık Algısının İncelenmesi: Ampirik Bir Değerlendirme. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(4), 1188-1208

Yükseköğretim Kurulu. (2020, 18 Mart). *Üniversitelerde Uygulanacak Uzaktan Eğitime İlişkin Basın Açıklaması*.
<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universitelerde-uygulanacak-uzaktan-egitime-iliskin-aciklama.aspx> Erişim Tarihi: 17.04.2020

Zhu, H., Wei, L. Ve Niu, P. (2020, 2 Mart). *The Novel Coronavirus Outbreak in Wuhan China. Global Health Research and Policy*, 5(6), 1-3. <https://doi.org/10.1186/s41256-020-00135-6> Erişim Tarihi:17.04.2020